

**ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ Կ. ՊՈԼՍԻ
«ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ» ՕՐԱԹԵՐԹԻ
ՆՅՈՒԹԵՐՈՒՄ (1918Թ.)**

1918 -1924 թթ. Կ.Պոլսում, որպես «Ազատամարտի» իրավա-
հաջորդ, հրատարակվել է «Ճակատամարտ» օրաթերթը գրեթե այլ
խմբագրակազմով և Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հիմ-
նադրումից հետո ՀՅԴ որդեգրած նոր ծրագրին ու մարտավարու-
թյանը հարազատ բաժիններով և թեմաներով: Օրաթերթի խմբագի-
րը Հակոբ Ճուլոյանն էր: Պատասխանատու տնօրեններն էին Մա-
նուկ Ասլանյանը և Շավարշ Միսաքյանը, իսկ արտոնատերը՝
Վրթանես Մարտիկյանը:

Նորաբաց թերթն ունեցել է 3 անվանում՝ «Արդարամարտ»/
1918 թ. թիվ 1-12/, «Արիամարտ»/ 1918թ. թիվ 13-32/, «Ճակատա-
մարտ»/ 1918թ. թիվ 33-ից մինչև 1924թ./:

1918թ. նոյեմբեր- դեկտեմբեր ամիսներին «Ճատատամար-
տում» հրատարակված նյութերը նվիրված են այդ շրջանում հա-
յությանը հուզող առավել էական խնդիրներին : Թվարկենք մի քա-
նիսը.

- հայոց ցեղասպանությունն ապացուցող վավերագրերի, գաղտնի փաստաթղթերի, ականատեսների վկայությունների հրապարակում.
- Թուրքիայում 1918 թ. ստեղծված՝ Հայկական ջարդերի և տարագրության քննիչ մարմնի գործունեության ներկայացում.
- հայոց եղեռնի կազմակերպիչների ու պատասխանատուների փնտրտուք,
- հայ դատի և եղեռնը վերապրածների իրավունքների և շահերի պաշտպանություն,
- հայ համայնքի կամ կոտորածից հետո իրենց բնակավայրերը վերադարձող հայերի հիմնահարցերի և թուրքական

կառավարության կողմից դրանց «լուծման» ուղղությամբ տարվող աշխատանքների վերլուծություն.

- անդրադարձ Թուրքիայի քաղաքական կյանքին.
- Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ներքին ու արտաքին քաղաքական կյանքի լուսաբանում:

Մուդրոսի գինադադարից հետո Կ. Պոլսում համեմատաբար «նպաստավոր» պայմաններ էին ստեղծվել մամուլում եղեռնը վերապրողների խնդիրների արծարծման համար: Այդ տարիները կարծես նմանվում էին 1908 թ. հուլիսյան հեղաշրջմանը հաջորդած ժամանակահատվածին:

«Արդարամարտը» 1918 թ. նոյեմբերի 22-ի / թիվ 3/ «Ալ կախա-դան չկա, ինչու՞ եք կեցեր» խմբագրականում անդրադառնում է Թուրքիայի քաղաքական կացությանը. «Չորս տարի շարունակ պապանձեցաւ ամէն լեզու: Ինչու՞: Որովհետեւ հալածանք ու բանտ, աքսոր ու կախաղան կար: Անցաւ տառապանքի շրջանը: Համաձայնութեան ջախջախիչ յաղթանակը բացաւ լեզուները, որոնք պապանձած էին. բոլորը սկսան խօսիլ»: Օրաթերթն առաջին համարներից սկսած՝ նույնպես օգտվում է ընձեռնված խոսքի ազատության իրավունքից: Այն ոչ միայն ներկայացնում է հայ ժողովրդի նկատմամբ թուրքական պետության կողմից մշակված և իրագործված ցեղասպանությունն ապացուցող փաստեր, այլև պատասխանատվության է կանչում մեղավորներին: Թիվ 8-ի «Լուր տվեք մեզ անոնց մասին» խմբագրականում նշվում է, թե 4 տարի է, ինչ լուր չունեն հայ ազգի փառավոր զավակներից. «Ու՞ր տարիք զանոնք, դուք, որ ձեր ցեղին տխուր արգանդէն չկրցաք մէկ հիւլէն իսկ ստեղծել այն անմահներուն զորս երամ- երամ իրենց օձախէն և մեր սրտերէն ժողվեցիք ու ղրկեցիք հեռաւոր անապատներուն ու հեռաւոր գեիեններուն: Ու դուք, որ մեծ ճիւղներուն յաջորդեցիք ու բազմեցաք անոնց սեւ- աթոռներուն վրայ, ձեզի՛ եմք: Հաշի՛ւ տուէք մեզ՝ մեր մեծ եղբայրներուն մասին»: «Արդարամարտը» հաշիվ է պահանջում թուրքական կառավարությունից: Թիվ 3-ում տպագրված Վահան Շահիրիմանի «Դժոխային ծրագիրը» վերլուծական հոդվածում այդ մասին գրված է. «1915- ի սեւ եղեռնը՝ ան-

հատական վատություն մը չէ: Անիկա՝ կատարելագործեալ շարունակութիւնն է պետական հայահալած ծրագրին: Այդ ծրագրին գոյութիւնը ուրացած են միշտ թուրքերը: Բայց անիկա ծանօթ է ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհին: Օսմանեան դահլիճները՝ իբր նուիրական ժառանգութիւն մը՝ իրարու փոխանցած են այդ գաղտնի ծրագիրը, որ հայոց եղերական կործանումը կը պատրաստէր... Հայերը բնաջինջ ընելու ծրագիր մը կայ, առաջուց պատրաստուած: 1915-ին, այդ ծրագրին տէր կեցան դարձեալ թուրք վարիչները իրենց բոլոր շրջապատով հաւաքաբար, մինչեւ 1918, մինչեւ Մէհմէտ Թալէաթ դահլիճին խայտառա՛կ տապալումը: Եւ ուրեմն, անո՛նք, անհատաբար թէ հաւաքաբար, պատասխանատու են բոլոր հայասպան չարիքներու՛ն, զորս ի զուր պարտկել կը ջանան»: «Արիամարտի» 1918թ. դեկտեմբերի 13-ի /թիվ 19/ «Ընթացիկ կյանքը» բաժնում տպագրված են վավերագիր 2 փաստաթուղթ: Դրանք գտնվել էին Իթթիհատի կենտրոնական գրասենյակում կատարված խուզարկության ժամանակ: Այդ փաստաթղթերը կամ ծածկագիր հեռագրերը «կապացուցանէին նոյն կուսակցութեան հայկական ջարդերուն մէջ կատարած դէրը... Յայտնի է թէ ջարդերը կազմակերպելու համար Իթթիհատի կեդրոնէն մարդիկ դրկուած և չէթաներ կազմակերպած են: Կարգ մը նահանգներու մէջ Իթթիհատի ներկայացուցիչներն ալ մասնակից են այս գործին»: Նշվում է նաև, թէ «Թալէաթ փաշա հետեւեալ հեռագիրը քաշած է Մալաթիոյ Իթթիհատի ակումբին.- «Ոչնցացուցէ՛ք այն բոլոր հայերը որոնք հող հաւաքուած են և պիտի հաւաքուին, բոլոր նիւթական եւ բարոյական պատասխանատուութիւնը իմ վրայ ըլլալու պայմանաւ»: Ինչպէս յայտնի է, հայկական ջարդերը կազմակերպելու համար, պատերազմի սկիզբէն իսկ, Տօքտ. Պէհաէտտին և Տօքտ. Նազըմ Արեւելեան Նահանգները կը պտղտէին: Տօքտ. Նազըմ՝ Պէհաէտտին Շաքիրի հետեւեալ ծածկագիր հեռագիրը դրկած է. «Կը պահանջուի հայերը տարագրել և վտանգաւոր նկատուածները ոչնչացնել: Արդեօք այսպէս կ'ըլլա՞նք եղբայրս»:

«Արդարամարտը» իր «Հայաջինջ սարսափները» կամ «Վերապրողները» խորագրի ներքո 1918թ. առաջին համարներից սկսած՝

տպագրում է ականատեսների վկայությունները իրենց բնակավայրում կատարված ջարդերի մասին : 1919 թ. այդ պատմություններին զուգահեռ ներկայացվում են հայերի հերոսական ինքնապաշտպանության դրվագները և անվանի ֆիդայիների քաջագործությունները:

Չկա «Ճակատամարտի» որևէ համար, որտեղ տպագրված չլինեն նշված անձանց կամ հայ կամավորական ջոկատների ու խմբերի լուսանկարները: Այս կերպ օրաթերթը կարծես փորձել է ընթերցողներին և թուրքական կառավարող շրջանակներին հասկացնել, թե անկարելի է ոչնչացնել կամ կոտրել հայ ժողովրդի ազատատենչ ոգին: Մեծ է այս կարգի հողվածների ու լուսանկարների պատմական արժեքը: Դրանք այսօր կարելի է օգտագործել հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացում: Բերենք օրինակներ: Թիվ 10-ում «Ատաբազաի հայերը» թղթակցության մեջ «Ճակատամարտի» սեփական թղթակիցը պատմում է տեղի հայկական համայնքի մասին: Նա գրում է. «Ատափազար՝ Պոլիսի մօտ ամենէն հոծ հայ բնակչութիւն ունեցող քաղաքն էր: 3500- էն աւելի հայ ընտանիքներ կային հոս, մօտաւորապէս 20.000-ի հասնող հայութիւն մը, տեղահանութենէն քիչ առաջ առաջնորդարանին կողմէ կատարուած վիճակագրութեան մը համաձայն: Այժմ, ամէն կողմէ քաղուած ճշգրիտ տեղեկատուութիւններ կը հաստատեն թէ տարագրուած երեք հազար հինգ հարիւրէ աւելի Ատափազարցի հայ ընտանիքներէն հազիւ 800-ի չափ միայն կրցած է ճողոպրիլ... այս հայաջինջ ընդհանուր կոտորածէն, ու մնալ՝ ընդհանրապէս էսկիշէիիլէն Գոնիա ու շրջակայքը զանազան տեղեր... եթե ասոնց վրայ աւելցնենք հրաշքով ողջ մնացած ընտանիքի բեկոր անհատները, ընդհանրապէս կիներ ու աղջիկներ՝ արաբներէ գողցուած կամ 10-20 դրուշի փոխարէն ծախու առնուած, ինչպէս նաև զինուորագրութենէ վերադարձող ու վերադառնալիք երիտասարդները՝ որոնց շատ շատերուն ընտանիքները՝ հայր, մայր, քոյր, եղբայր, կին ու զաւակներ, անխնայ ջարդուած են կամ Արաբիոյ անապատներուն մէջ սովամահ եղած մեռած՝ ընդամէնը կ'ունենանք Ատափարզարէն տարագրուած 20000 հայութենէն՝ 5000 միայն, այսինքն գրեթէ մէկ չորրորդը»: Թղթակցությունից տեղեկանում ենք Ատաբազարի հա-

յության տեղահանության մանրամասների մասին. «Հրացանի բունե-
րուն, սօփաներու և խարազաններու հարուածներուն տակ, ասկէ
երկուք ու կէս տարի առաջ, Արափազարէն 3500 տուններ 3 օրուան
մէջ պարպեցին ու քշեցին դէպ ի անստուգութիւն, դէպ ի մահ, դէպ ի
զուլում»: «Արիամարտի» 1918 թ. դեկտեմբերի 13-ի համարում/թիվ
19/ Պողոս Հաճյանը ականատեսի պատմածի հիման վրա է գրում
իր նյութը: Այն վերնագրված է՝ «Մուշի հայությունը տեղահան չե-
ղավ, այլ ամբողջովին ջարդվեցավ»: Այստեղ ասվում է, որ պատե-
րագմի 1-ին տարում Մուշի գրեթե բոլոր երիտասարդները զինվո-
րագրվում են: Կառավարությունը ժողովրդին ճնշում էր ծանր տուր-
քերով՝ առգրավելով գյուղացիների ուտելիքի և սերմնացուի պա-
շարները: Դեպքերի վկան պատմում է, որ 1915 թ. ամռանը Վարդա-
վառի կիրակի օրը «յանկարծ անօրէն խուժանը, այր ու կին, մեծ ու
պզտիկ մինչեւ գլուխնին զինուած մեր գիւղը լեցուեցան, ինչպէս
շրջակայ հայ գիւղերը: Գիւղը ալան- թալանի տրուած կ'այրի, գնտա-
կը կարկուտի պէս կը տեղայ: Սպանուած սիրելիներուդ վրայ լալ
անգամ չես ուզեր, սոսկումը մեծ է, ամէն մարդ իր հոգին ազատելով
կը գբաղի: Գիւղին մէջ գտնուող այրերէն ոչ մէկն այլեւս ողջ չտե-
սայ»: Նույն ականատեսի վկայությամբ ամբողջ քաղաքի Ձորի թաղը
«որ Հայ կեդրոն կրնայ համարուի», 3 օր շարունակ ռմբակոծվում է,
և «տուն մը անգամ» կանգուն չի մնում: Այս դեպքերից 10 օր հետո
թուրքերը նորից հարձակվում են Մուշի վրա: Ոստիկանների հսկո-
ղության տակ հավաքում են քաղաքի բոլոր կանանց և աղջիկներին
Ստեփան Սարգսյանի տան մէջ: «Հոն կը սկսի տռամին ամէնէն
քստմնելին... Շատ փոքրիկ աղջնակներ այս տանջանքին տակ ա-
ւանդեցին իրենց մաքուր հոգին. քանի~ պառաւ կիներ մեռան զար-
հուրելի չարչարանքի տակ»: Հետո 2 խմբի են բաժանում այս կա-
նանց ու աղջիկներին: Գեղեցիկներին և երիտասարդներին ընտրում
են իրենց համար որպէս կին, իսկ մնացածներին այրում են Վառու-
կի Շահնազարի տանը: Ըստ որում նույն մահվանն են արժանանում
նաև առաջին խմբից նրանք, ովքեր հրաժարվում են ամուսնանալ
թուրքերի հետ: Նրանց այրում են Մուշի մոտ գտնվող Կառնեն գյու-
ղում: Այդտեղ այրում են նաև Մուշ քաղաքի երեւելիներից շատերի

կանանց ու աղջիկներին՝ թվով 2000-ից ավելի: Սողոմոն և Հունան գյուղերից բերված 100-ավոր կանանց էլ թուրքերը այրում են Կառնեն գյուղում գտնվող Պողոս Խաչատրյանի մարագում: Հողվածագիրը փաստում է. «Ժամը արմատեն խլելու և աղբիւրը ակեն չորցնելու իթթիհատեան ծրագիրը բառ առ բառ գործադրուեցաւ Մուշի վրայ: Այս մեծ ջարդին ռահվիրան և ոգին կրնայ համարուիլ քաղաքիս փոխկառավարիչ, ժամտարմայի հազարապետ Վասիթ պէյ, Մուսա պէյ, Տէվրիշ պէյ, ֆալամագ, Հագգը Մուսա եւ այլն»: Վասիթ բեյի հրամանով սոսկալի տանջանքներով նահատակվում են «Վարդան վրդ. Յակոբեան ու Թովալեան գերապայծառը: Ան էր որ հաւաքեց քաղաքին բարեկեցիկ դասակարգը՝ վեց հարիւրի չափ ու Պիթիս դրկելու պատրուակով Հաւատուորիկ ծորին մէջ նահատակեց... Մուշը աւերակ մըն է այլեւս... Բայց Մուշ չի պիտի մեռնի. ժամանակ մը պիտի ապրի իր սգաւոր օրերուն մէջ մինչեւ գան իր դարիպ տղաքները»:

Բերված օրինակներից բացի նմանաբնույթ բազմաթիվ վավերագրային արժեքով թղթակցություն- հոդվածներ են մշտապես տպագրվել «Ճակատամարտում»: Այստեղ «Ղեպի մահ» խորագրի ներքո ականատեսների վկայություններ կան անվանի հայ մտավորականներից շատերի նահատակության մասին: Ասենք՝ 1918 թ. թիվ 21 և թիվ 25 համարներում ներկայացվում են Գրիգոր Ջոհրապի և Վարդգես Սերենկյուլյանի ձերբակալությունը, աքսորի և սպանության պատմություններն՝ ըստ օրաթերթի աշխատակցի կողմից հայթայթված վկայությունների: Շարքի պատասխանատուն եղեռնից հրաշքով փրկված Երվանդ Օտյանն էր: Նա կոնկրետ «Ջոհրապ և Վարդգես» նյութում առաջին անգամ մեզանում ներկայացնում է Ջոհրապի ձերբակալության մանրամասները: Այդ նյութում կարդում ենք. «Ձերբակալման գիշերը Ջոհրապ, Սէրքըլ տ'Օրիանի մէջ մինչեւ կէս գիշեր թուղթ խաղացեր է Թալէաթ փաշայի և Խալիլ պէյի հետ: Յետոյ ոտքի կ' ելլէ մեկնելու համար: Թալէաթ ինքն ալ ոտքի կ' ելլէ ու մօտենալով Ջոհրապի՝ անոր երեսը կը համբուրէ: Համակրանքի այս անսովոր ցոյցը կը շփոթեցնէ Ջոհրապը.

- Ինչու՞ համար այս համբոյրը, կը հարցնէ:

- Սրտէս բխաւ, կը պատասխանէ միւսը:

Ձօհրապ դուրս կ' ելլէ սրահէն չափազանց յուզուած: Նախագ-
գացումը կ'ունենայ թէ այդ համբոյրը աղետաւոր նշան մըն է ...Կ'
որոշէ հետիոտն երթալ մինչեւ իր Այազ Փաշայի բնակարանը: Հա-
զիւ ճամբայ ելած՝ կը նշմարէ որ մէկը կը հետապնդէ զինքը... Ձօհ-
րապ անհամբեր ետին դը դառնայ և կ'ըսէ.

- Արդեօք զի՞ս կը հետապնդէք:

- Այո՛, կը պատասխանէ միւսը, որ ոստիկանութեան քօմիսէր
մըն է եղեր...

Ձօհրապ, ճարահատ, ճամբան կը շարունակէ ու կը հասնի
բնակարանը, որուն դրան առջեւ ոստիկան մը կը սպասէր:

- Ի՞նչ է ձեզի տրուած հրամանը, կը հարցնէ Ձօհրապ:

- Ձեզ ոստիկանատուն տանել:

- Եւ եթէ երթալ չուզիմ:

- Այն ատեն բռնի պիտի տանինք:

- Չէ՞ք գիտեր որ ես մէկուս եմ:

- Գիտենք, բայց մեզի տրուած հրամանը բացարձակ է:

Քօմիսէրը կը յայտնէ նաև որ հետևեալ առտու իսկ, այսինքն
բանի մը ժամէն,

ճամբայ պիտի ելլէ, հետաեւ բար անհրաժեշտ գոյքերը կրնայ
հետը առնել... »:

«Ճակատամարտը» ներկայացնում է նաև Վարդգես Սերենկյուլ-
յանի ձերբակալության հանգամանքները. «Վարդգէս Ոստիկանու-
թեան Տնօրէն Պէտրիի գացած էր, իր Այալի ընկերներուն համար
ծեռնարկներ ընելու և վերստանալու համար «Ազատամարտի»
սնտուկէն յափշտակուած 450 օսմ. ոսկին զոր նոյն օրը պիտի յանձ-
նէին, իբրեւ խմբագիրներուն իրաւունքը: Շաբաթներով անուշ լեզու
կտրած իրէշը հազիւ Վարդգէսի բարեւն առած, կը պօռայ երեսին.

- Մենք ալ քեզ կը փնտռէինք:

Եւ բրտօրէն կ'առաջնորդէ բանտ»:

Ձերբակալության հաջորդ օրը վաղ առավոտյան Ձոհրապին ու
Վարդգեսին Պոլսի Հայդար փաշայի կայարանից գնացքով ուղար-

կում են Դիարբեքիր: Ճանապարհին նրանց տեսնողների վրա «խորին տպաւորութիւն թողած էր Ջօիրապի ընկճուած վիճակը. մինչ Վարդգէս զուարթ անտարբերութեամբ և ծիծաղկոտ դէմքով մը կը շատախօսէր իրենց մօտեցողներուն՝ Ջօիրապ հազիւ լռութիւնը կը խզէր քանի մը խօսք արտասանելու համար: Ամբողջ ժամեր անընդհատ կը ծխէր, մտածմունքի մէջ ընկղմած:

- Մեզի մեռցնել կը տանին, կը կրկնէ եղեր Ջօիրապ»:

Երբ Աղանայում նրանց է մոտենում վաճառական Միհրան Բոյաջյանը և առաջարկում դրամական օգնություն, նրանք հրաժարվում են: Հալեպում տեղաբնակ մի խումբ հայեր Ջոիրապին ու Վարդգէսին խնդրում են համաձայնվել, որ նրանց փախցնեն: «Յանդուգն ծրագիր մը թէև, բայց ո՛չ անգործադրելի: Վարդգէս հաւանութիւն կը յայտնէ, սակայն Ջօիրապ կ' ընդդիմանայ, առարկելով թէ իր առողջութիւնը չի ներեր»: Վարդգէսը ընկերոջը մենակ չի թողնում: Ջոիրապը հավանաբար վերջին հույսը չէր կորցրել իր թուրք գործընկերներից: Նա նամակ է ուղարկում Ջեմալ փաշային՝ խնդրելով նրա օգնությունը: « Ջօիրապի այդ վերջին գրութիւնը, պերճախօս թուրքերէնով մը գրուած... անպատասխան և ապարդիւն կը մնայ» : Հալեպից երկու աքսորականներին տանում են Ուրֆա: Մեկ- երկու օրից այդտեղից նրանց կառքով ուղարկում են Դիարբեքիր: «Ահռելի եղեռնը տեղի կ' ունենայ Ուրֆայէն քանի մը ժամ անդին: Թուրք չէթներու խումբ մը կը պաշարէ կառքը: Չէթներու պետը խալիլ պէյը եղած է, Էնվերի մէկ ազգականը...»: Ոճրագործության մասին հալեպահայ համայնքում պատմել է Ջոիրապին և Վարդգէսին Դիարբեքիր տանող կառքի՝ իրեն թուրքի տեղ դրած կառապանը:

ՀՅԴ պաշտոնաթերթը իր նյութերով փաստում է հայ մարտիրոսագրությունը և թուրքական իշխանություններից ու միջազգային կառույցներից պահանջում է դատապարտել մեղավորներին: «Ճակատամարտի» հրապարակումներից պարզ է դառնում, որ զինադադարից հետո հայ ժողովրդին դեռ շարունակում են սպառնալ ջարդերն ու կոտորածները: Թուրքիայում հայահալած քաղաքականությունը չէր փոխվել: